

A POLISZ MINT A SZELF METAFORÁJA

SCHMAL DÁNIEL

A görög *polisz*, éppúgy, mint a latin *civitas* egyszerre utal egy lakható térre és arra a politikai közösségre, amely e teret létrehozta, hogy biztonságot és védelmet nyújtson számára. Az egyén, a közösség és a lakott tér kapcsolata oly szoros, hogy rendszeresen egymás metonimiáiként jelennek meg a filozófiai elméletekben.¹ E kapcsolat természetét az alábbiakban nem vizsgálom, adottnak veszem, hogy a lakókönyezet, a politikailag szervezett társadalmi közeg és az individuum közös története közös metaforakincset tett lehetővé. A gyökerek kutatása helyett inkább egy rövid tipologizálásra teszek kísérlet: a város és a szelf történetének három jól megkülönböztethető állomását vázoló fel. Az elsőben az *én* karteziánus modellje és a mérnöki tervezett város képe kapcsolódik össze, ami mind a városrendezés, mind a politikai hatalom, mind pedig a szelf vonatkozásában az ideális láthatóság és ellenőrizhetőség kérdéseit veti fel, hogy azután e kérdés jében a lehető legszorosabbra vonja az *én* és a *polisz* kapcsolatrendszerének kötelekeit. A második fázist a hatalomgyakorlásnak történő ellenállás és a városi térhasználat egy sajátos stílusa jelenti, ami a szelf és a polisz viszonyrendszerének feszültségeit, a „gyengék ellenállását” teszi láthatóvá. A harmadik állomás leginkább az egyén, a közösség és a városi tér közötti képi-metaforikus szövetség felmondásaként jellemezhető, ami azonban nagyon is erőteljes kérdéseket vet föl a korábban összekötött elemek természetének napjainkban zajló válságával vagy átrendeződésével kapcsolatban.

1. Descartes-nál a város képe a filozófiai vállalkozás döntő pontján jelenik meg, ott, ahol az elmélkedő elhatározza: „ami a magam nézeteit illeti, amelyeket eddigelig igazaknak tartottam, nem tehetek jobbat, mint hogy egyszer igazában félreállítom őket, hogy azután másokat, jobbakat tegyek a helyükbe...”²

¹ A kora újkor két nevezetes textusa, Descartes és Hume egy-egy műve egyaránt a *polisz* metaforájával világítja meg az *én* (Hume esetében a személyes azonosság) természetét, vö. René Descartes (1992): *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta Boros Gábor. Budapest, Ikon. II. rész, 24–25. David Hume (2006): *Értekezés az emberi természetről*. Fordította Bence György. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1.4.6. 255. Míg Descartes az épített környezetként tekintett polisz metaforáját használja, addig Hume a polgárok közösségére (*commonwealth*) utal.

² Descartes, i.m. 27. (Descartes, *Œuvres*, éd. Charles Adam – Paul Tannery, Paris, Librairie Philosophique Jacques Vrin. 12 vols. Első kiadás: 1897–1913. vol. VI. 13.

Az „egyszer igazában” e gesztusa mintegy a modernitás szimbolikus kezdőlökése. Ezt – az öröklött tudás felfüggesztését – vezetik be a várossal kapcsolatos megfontolások:

„[A]zt látjuk, hogy azok az épületek, amelyeket egyetlen építőmester tervezett és fejezett be, többnyire (...) jobban elrendezettek, mint azok, amelyeken többen javítottak. Így azok a régi városok, amelyek eleinte kicsiny mezővárosok voltak, s csak az idők folyamán lettek nagy városokká, rendszerint rosszul elrendezettek azokhoz a szabályos helyekhez képest, amelyeket valamely mérnök a saját elképzelése szerint mér ki egy síkságban.”³

A „kimérés” (az eredetiben megrajzolás: *tracer*) tervszerűsége egyszerre utal a természeti környezet átalakításának modern kori programjára, egy társadalomszervezési eszményre, és a kételyek labirintusába bonyolódott „én” stabilizálásának kísérletére. Ugyanakkor Descartes sem egy teljes várost nem kíván lebontani, sem a társadalmat nem kívánja megreformálni, csupán önmagára vonatkoztatva jelenti ki: „Azt persze nemigen látjuk, hogy egy város összes házát lebontják, hogy azután más alakban építsék fel őket újra, s így szépítsék az utcákat, de azt igenis látjuk, hogy néhányan lebontják saját házaikat, hogy újból felépítsék...”⁴ Annak az igénynek a bejelentése tehát, amit a mérnökileg tervezett város képe sugall, Descartes-nál – korlátott formában – kizárólag az *ér*nel kapcsolatban történik meg.

A descartes-i gesztusnak e korlátozás ellenére is van társadalmi vonatkozása. Jóllehet ő maga kijelenti, hogy „az elhatározás, hogy az ember elvet mindent, amiben azelőtt hitt, nem mindenki számára követendő példa”,⁵ az utódok éppen ebben, az önmagára korlátozott bizonyosságigényben pillanatának meg egyfajta közösségteremtő erőt. Descartes korai követője, Johannes Clauberg (1622–1665) például így kommentálja az „egyetlen emberre” vonatkozó iménti szavakat:

„Ahol több ember egyetért, ott nem többen vannak, hanem mintha csak egy lenne, ahogyan az a zsinatok és a bölcs férfiak szenátusában történik, s ugyanezen az alapon több derék ember az arisztokráciában

A továbbiakban e kiadásra *AT* rövidítéssel, valamint a kötet- és oldalszám megadásával utalok.)

³ Uo. 24–25. (*AT* VI. 11.)

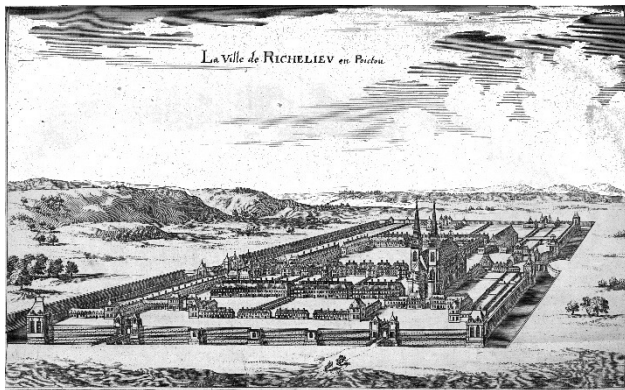
⁴ Uo. 27. (*AT* VI. 13.)

⁵ Nem helyesli továbbá „azoknak a zavaros és nyugtalan lelkű embereknek eljárását, akiket sem születésük, sem vagyonuk nem tesz hivatottakká a közügyek intézésére, s akik mégis mindig valami újításon törnek a fejüket” (*AT* VI. 15, mk. 28; és VI. 14–15. mk. 27)

vagy más politikai uralomban egyetlen kiváló embert jelenít meg, akit egyeduralkodónak nevezünk.”⁶

Amint e kommentár világossá teszi, a descartes-i „magam keresem a magam útját” olyannyira nem a közösség ellenében hat, hogy éppenséggel a *res publica litterarum* alkotmányos rendjének – az egyenlők szuverenitásának – alapjává válhat. Aki tagadná – teszi hozzá Clauberg –, hogy az *egy* mérnök által „saját elképzelése szerint kimért városok” szebbek, mint a hosszú időn át épített képződmények, annak elég egyet meglátogatnia a Richelieu bíboros által emeltetett mintavárosok közül, hogy meggyőződhessen tévedéséről (uo).

Clauberg arra az új várostípusra utal, amely a versailles-i építkezések – tehát a leggrandiózusabb abszolutista hatalmi reprezentáció – mintájául is szolgált. A *Richelieu ville*-nek nevezett, ám csak a bíboros halála után elkészült város valóban mintha csak a descartes-i sorokat akarta volna alátámasztani: a római katonai tábor áttekinthető geometrikus szerkezetét utá-

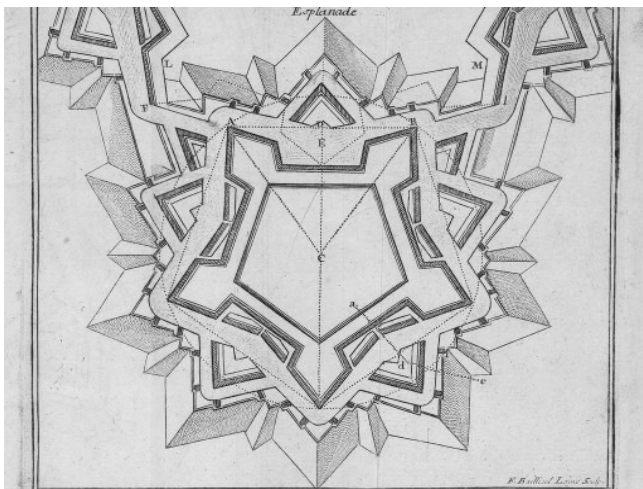
nozva a mindenre kiterjedő hatalom modern kori utópiáját fogalmazta meg építészeti formában. E minőségében azzal a Vauban marsall által kialakított ideális erődítéstípussal rokon,

amely egy tökéletesen uralható tér eszményét igyekezett megvalósítani Franciaország határövezetében. Az erődített város vaubani tervezetében geometriai rend, ellenőrizhetőség és átláthatóság szorosan összetartozik. Az erődítés művészetének legfontosabb architektúrális szempontja ugyanis a tér átláthatóságának a biztosítása, mind az emberi tekintet, mind pedig a lőfegyver tűzereje csak olyan terepet képes birtokolni, amelynek nincsenek takarásban lévő részei. Ahogy egy korabeli kézikönyv megfogalmazza:

⁶ Johannes Clauberg Clauberg (1691): *Opera omnia philosophica*. 2 vols. Szerkesztett Johannes Theodor Schalbruch. Amsterdam. [Reprint: Hildesheim, Georg Olms. 1968.] II. vol. 965.

„A teret körülzáró valamennyi pontnak fedezhetőnek, azaz oldalsó irányból láthatónak kell lennie, hogy e terep környezetében egyetlen olyan hely se legyen, ahová az ellenség befészkelhetné magát, s amelyet azok, akik belül vannak, ne látnának nemcsak szemből, hanem oldalról, sőt, ha lehetséges, hátulról is.”⁷

A terep birtoklásának e stratégiája utópisztikus racionalitást kényszerít a természetre. Az a követelmény ugyanis, hogy a láthatóság „nemcsak szemből, hanem oldalról, sőt, ha lehetséges, hátulról is” biztosítva legyen, megoldhatatlan topográfiai feladvány elé állítja a mérnököket. E követelmény

voltaképpen egy „nem helyet” definiál, hiszen egy olyan *ideális tér* utópisztikus eszméjét fogalmazza meg normatív jelleggel, amely híján van a megfigyelő nézőpontjából adódó korlátoknak. E térben a dolgok-

nak nincsen „hátdala”. Egyetlen olyan felülete sincs, ahonnan nem látható, ahonnan tehát meglephető, és ami számára a kiszolgáltatottság forrása lehetne. A hátdal nélküli tér eszménye egyszerre juttathatja eszünkbe a kozmosz newtoni felfogását és Foucault híres elemzését a panoptikusságról. A newtoni elképzelésben a tér *sensorium Dei*, Isten érzékszerve, azaz a tér és láthatóság (ha más nem, az Istennek nevezett ideális szemlélő esetében) ugyanaz. A Michel Foucault által elemzett benthami panoptikum ezzel szemben tartalmaz egy kitüntetett pontot, amely nem látható: a látás helyét, amely egyszersmind a hatalom gyakorlásának is a kitüntetett helye.⁸

⁷ Abbé Du Fay – Chevalier de Cambray (1692/1726) *Véritable manière de bien fortifier de Mr. de Vauban...* Amsterdam, Janssons à Waesberge. Vol. II. 88.

⁸ Vö. Michel Foucault (1990): *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Fordította Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Budapest, Gondolat Kiadó. 3. fejezet, 267-309.

Foucault szerint a középkori térszemlélettel szemben, amely lokalizációs jellegű – azaz amiben a dolgoknak megvan a maguk helye, és e helyek hierarchikusan rendeződnek el, a mai tér a *szerkezeti helyek* tere. Ennek a „viszonyegvüttesként” felfogott térnek az eszméje egyrészt megörökli, másrészt meg is haladja az uralható kiterjedésként értett karteziánus hely-fogalmat.

„A szerkezeti helyet pontok vagy elemek közötti szomszédsági viszonyok határozzák meg, ezek pedig formálisan sorozatként, elágazásként vagy rácsozatként írhatók le. (...) A korban, melyben élünk, a tér a szerkezeti hely viszonyainak formájában adódik számunkra.”⁹

Foucault megközelítésében (a munkásságához kapcsolt *posztstrukturalista* jelző dacára) a szerkezeten, a struktúrán van a hangsúly. A tér nem különálló dolgok helye, hanem olyasmi, amit az összefüggésbe állított dolgok kapcsolatrendszere (a sorozat, az elágazás, a rácszat) konstituál az egyes pontokat elfoglaló elemek identitásától függetlenül. Ezen a kapcsolatrendszeren belül azonban *helye van* a kizárásnak, a „kivéültségnek” is. A térhez ugyanis azok a „nem-helyek” is hozzátartoznak, amelyek leírására Foucault összefoglaló terminusként az „eltérő terek” kifejezést használja. Ilyen eltérő tér az utópia *valóságos hely nélküli szerkezeti helye*, vagy a heterotópiának nevezett „ellen-szerkezeti hely”, a devianciának kijelölt tér: a menedékházak, a klinikák, a börtönök, a kaszárnyák, a temető. „Ezek a helyek összekötnek, ugyanakkor mégis ellentmondásban vannak az összes többi szerkezeti hellyel...”¹⁰ Mivel összekötnek”, Foucault heterotópiái maguk is strukturális tudás tárgyai lehetnek, a heterotopológiának nevezett tudomány tárgyai. A bennük lévő *más* egy rendszeren belüli megkülönböztetés eredménye, azaz eltérő jellegük dacára az utópiák és a heterotópiák is szerkezeti helyek.

2. Michel de Certeau munkássága egyszerre fejleszti tovább Foucault gondolatait és vitatkozik velük.¹¹ Certeau nézete szerint a hatalom technológiai meghatározhatják ugyan azokat a struktúrákat, amelyek között élünk, és amelyek a szelf konstrukcióján keresztül érvényesítenek uralmi viszonyokat, mindeközben azonban azért nem válhatnak totálissá, mert nem határozzák meg az adott rendszeren belüli mozgások lehetőségét. Amit a szerkezet a

⁹ Michel Foucault (2000): *Eltérő terek*. In. uő. *Nyelv a végtelenhez*. Fordította Sutyák Tibor et al. Debrecen, Latin Betűk 148.

¹⁰ Uo. 149.

¹¹ Berger Viktor (2008): *A cselekvés művészete*. 11. In. Némedi Dénes – Szabari Vera (Szerk.) *Kötő-jelek 2007*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve. Budapest, Plantin Kiadó. 11-28.

maga konstruktív és kizáró gesztusaival rögzít, az csupán a tér, a birtoklás stratégiai kerete. Struktúra és stratégia Certeau gondolkodásában szorosan összetartozik.

„Stratégiának az erőviszonyok felmérését (vagy manipulálását) nevezem, amely akkor lehetséges, amikor egy akarattal és hatalommal rendelkező szubjektum (vállalat, hadsereg, város, tudományos intézmény) elkülöníthetővé válik. A stratégia egy olyan *helyet* előfeltételez, amely 'sajátként' körülhatárolható, és amely a célpontot vagy fenyegetést jelentő *külvilággal* (ügyletekkel vagy versenytársakkal, ellenséggel, a város körüli földterületekkel, a kutatás tárgyaival vagy célkitűzéseivel stb.) való viszony megszervezésének bázisát jelenti.”¹²

A stratégiai racionalitás mindig megkívánja a „saját” körbekerítését. Határokat jelöl ki, és innen kiindulva küzd a másik erőivel szemben. Ez a modern tudomány, politika és harcászat eljárása is egyben. A „saját” létrehozásának ez a karteziánus tértagolása Certeau szerint „*a helynek az idő felett aratott győzelme*”. Félreérthetetlen utalás ez Foucault-ra, aki úgy véli: „az idő (...) csupán a térben megoszló elemek elrendeződésének egyik lehetséges módja”, vagyis maga is egy koordináta csupán a viszonyok térbeli ábrázolása során. Ahol az idő is megszámlálható, grafikusan rögzíthető, ott – állítja Certeau – e tériesítés lehetővé teszi „a megszerzett előnyök tőkésítését, és ezek révén a körülmények változékonyságával szemben függetlenséget biztosít”.¹³ E megfontolások egyszerre érvényesek a tér és a teret lakó szubjektum viszonylatában.

Certeau e stratégiai térfogalommal a taktika térhasználatát szegezi szembe. Taktikának nevezi

„azt az előre megtervezett cselekvést, amelyre a 'saját' hiánya jellemző.” (...) A taktika számára csak a másik által uralt tér létezik. Egy olyan területen kell megnyilvánulnia, amely oly módon adott számára, ahogyan azt az idegen hatalom törvénye megszervezte. (...) A taktika valójában nem más, mint 'mozgás az ellenség látóterén belül’...”¹⁴

Ebben a térben nincsen mód az ellenfél totalizálására. Aki taktikai megfontolásokra van utalva, az „[l]épésről lépésre kénytelen haladni”,¹⁵ annak ki kell használnia a váratlanul adódó alkalmakat, a struktúra előre nem látható,

¹² Michel de Certeau (2010): *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Fordította Sajó Sándor – Szolláth Dávid – Z. Varga Zoltán. Budapest, Kijárat Kiadó. 101.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 102.

¹⁵ Uo.

ideiglenes hézagait. Az ilyen ágens alá van ugyan vetve annak a hálónak, amelyet a hatalom az egyénre kényszerít, mégsem uralható maradéktalanul, mert erővel rendelkezik, ami nem egy a térben kijelölhető saját hely birtoklásából ered. Certeau szerint a stratégiailag ellenőrzött helyeket egyedül a taktika „nem helye” játszhatja ki. „Ez a nem-hely kétségkívül mozgékonytársaságot biztosít a számára, ugyanakkor kénytelen az idő forogtatásának engedelmeskedni, hogy képes legyen a pillanat által felvillantott lehetőségeket röptükben megragadni.”¹⁶ Lényege a ravaszság, a váratlanság és a kiszámíthatatlanság. „Orvvadászként okoz meglepetéseket. (...) Összefoglalva: a gyengék művésze-ez.” Azt használja ki, hogy „[a] hatalmat gúzsbaköti láthatósága”.¹⁷

Certeau szerint tehát a taktikát figyelve „[a]z erős és a gyenge harcának lehetünk tanúi, azokról a (had)műveletekről van itt szó, amelyek a gyengék számára még lehetségesek”.¹⁸ Ez a térhasználat arra a valóságra koncentrált, amit a fennálló viszonyok – a társadalmi rend, a fogyasztói kultúra, a tudományos megismerés – gondosan kizártak a látóterükből, épp azért, hogy (mint a descartes-i mérnök) szabadon alakíthassák ezt a teret. Nem hozható létre polisz anélkül, hogy ki ne zárna azt a vadont, azt a vad világot, amit még nem rendezett el. Ez a kizárt, egy olyan maradvány, amely Certeau szerint minden rend létrehozása során felelős etikai viszonyért kiált. Certeau számára „ennek a 'maradványnak' az emlékezete” áll a középpontban: „[a]nnak Antigonéja, ami nem áll meg a tudományos bíróságok előtt.”¹⁹

Hadd emeljem ki az „amit gondosan kizártak mezejükről, hogy kialakíthassák azt” megfogalmazást, amely arra utal, hogy minden teoretikus pillanatás vagy – általánosabban – minden tárgykezelés előzetes tematizálást követel: körülhatárolást, a lényegtelen kizárását, egyfajta előzetes becslést arról, hogy mi is az, ami megformálásra vár, s így óhatatlanul keletkezik valami, ami „maradvány” vagy – hogy egy veretesebb, az ószövegségi fogalommal fordítsuk a kifejezést – „maradék”. Certeau szerint ezzel a maradvánnyal kapcsolatban etikai kötelezettségünk van egy olyan „nem felejtés” formájában, amely a filozófia sajátja: *et noluit consolari*. Ez a makacs nemfelejtés annak a felkutatását írja elő, amit az aktuális diskurzusnak ki kell szorítania ahhoz, hogy létrejöhessen. A kiszorítás a határ meghúzás, a szó kimondásának tette, amely egyszerre hozza létre a „kimondottat” és a „nem kimondottat” (a poliszt és a vadont). Épp ez a cselekvésben óhatatlanul adott felosztás, elkerítés az, ami Certeau számára a „nem felejtésben” rejlő erkölcsi parancsot indokolja.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 99.

¹⁹ Uo. 86.

Mivel a cselekvés maga létesít határokat, a nem felejtés Certeau-nál a taktika „váratlan húzásában” tud megmutatkozni, az ellenállás performatív csínyében, amely egy-egy pillanatra felszabadítja az időt a tér uralma alól, hogy azután azonnal vissza is vonuljon, és átadja a terepet a struktúra erősebb hatalmainak. Certeau énfogalma ezért egy olyan gerillaharcmodort feltételez, amelynek nem az identitás – a ’saját’ körülhatárolása –, hanem a szelf flexibilitása kölcsönöz erőt. Mindez azonban nem az önazonosság hiányát, hanem csak a szelf egységéhez kapcsolódó hatalmi mítoszok feladását jelenti. Az autentikus *én*, mint tisztán temporális lehetőség a gyakorlat fortélyáiban nyilvánulhat meg, így az időhöz fűződő viszonya határozza meg. E viszony mögött nem nehéz fölfedezni a *kairosz* – a hirtelen kínálkozó, de könnyen el is szalasztható, s ezért azonnali döntést sürgető idő – fogalmát, a maga erős teológiai reminiszenciáival. A „messiási most” pillanata nem a kronológikus időhöz tartozik. Ez a taktikai jelleg alapvetően befolyásolja annak az identitásnak is a szerkezetét is, amely Certeau írásaiból kibontakozik. Ha John Locke az önazonosságot az emlékezethez kötötte, az az önmagával azonos én, amelyik a *cerateau-i* – váratlanul kínálkozó alkalomként értett – időhöz tartozik, nem lehet hagyományos értelemben vett emlékezetpolitika alanya, mert számára nem az emlékezés feltáró, rendszerező és megőrző munkája rögzíti az *én* mibenlétét, hanem egy nem-topografikus, taktikai és pillanatszerű emlékezés arra, amit az ágens a struktúra részeként talán maga kényszerített a feledésbe.

Michel de Certeau-nál a taktika e betörési pontjainak felel meg a „nem-hely” (*non-lieu*) fogalma, amely ebben a formában a *Mindennapok leleménye* (*L’Invention du Quotidien*) 1980-ban publikált első kötetében bukkan fel (jó tíz évvel megelőzve Marc Augé „nem-hely” fogalmát). A „nem-hely” Certeau-nál azért nem tud helyé válni, mert nem képes birtokolni önmagát. Képtelen tartós identitássá szilárdulni, hiszen minden önazonosság csak más identitások tagadása vagy kiszorítása révén rögzítheti – Certeau szavával élve: „tőkésítheti” – azt, ami ő maga. Az az emlékezet, amely nem tesz szert helyre a világban: tiszta idő. Egészen pontosan olyan idő, amely nem ábrázolható grafikusán – azaz nem konvertálható téri viszonyokká –, tiszta alkalom, soha vissza nem térő, egyszeri ötlet, mint egy jó pillanatban elhelyezett ügyes mondás, egy jól eltalált csattanó, vagy egy frappáns bölcsesség alkalmas pillanatban történő beiktatása a beszélgetés során.

Michel de Certeau „nem-hely”-fogalma a „hely” descartes-i fogalmának szöges ellentéte: rés azokon a hatalmi struktúrákon, amelyek meghatározzák a mindennapi életünket, s ennyiben felszabadítás. A Certeau-féle „nem-hely” ott képződik, ahol a rögzített helyek rendszerén belül egy tisztán gyakorlati jártasság „[h]elyet csinál az úrnek. Ezzel pedig réseket nyit; rögzített helyek

rendszerén belül teremt lehetőséget a játékra.”²⁰ E játékoknak és váratlan kisiklásainak Certeau-nál, mint láttuk, nincsen lehetősége arra, hogy tartós emlékezeti rendszereket termeljen, mégis identitásformáló szerepe van. Olyan lehetőségeket kínál ugyanis az „identitások elemző és osztályozó dáma-tábláján”, amely „[h]iba a rendszerben, amely eltömiti a helyek jelentéseit, tönkreteszi őket”.²¹ Az az identitás, amelyik önmagát a funkcionális totalitarizmussal szemben definiálja, nem a karteziánus én manővereiben nyilvánul meg, hanem olyan jelenségekben, mint a nyelv roncsolása, egyénivé átalakítása, a fogyasztás idioszinkretikus szokásai, a rend megannyi kicsavarása, amely invenciózus gyakorlatok formájában tud megvalósulni. A „mindennapok művészete” ez, a rögzített helyek különböző irányú bejárásának a lehetősége, a séták egyéni stílusa – mindaz, amitől a város több lesz, mint a lehetséges mozgások rendszerének grafikusán rögzíthető hálózata. A „nem-hely” Certeau szerint nem a tér-koordinátákhoz, hanem a terek tulajdonveveihez kapcsolódik:

„Ezek a nevek [...] letérítenek az útvonalról, összezavarják azt, mindaddig előreláthatatlan értelmeket (irányokat) adva neki. Ezek a nevek hozzák létre a nem helyet a helyen belül, ők változtatják átjárókká a helyeket. Egy sèvres-i barátom Párizsban elkószál a *Saint-Pères* és a *Sèvres* utcák környékén, holott anyjához jött látogatóba, aki egy másik kerületben lakik. Az utcák nevei alkotják a mondatot, melyet lábai építenek fel tudta nélkül.”²²

A nem-hely Certeau szerint „átjáróvá” teszi a teret. Minden egyes nem-hely egy titkos átjáró, egy *passage* a térben, a szabadság pillanata. E megközelítés valóban taktikai. Nem vonja ki a szelfet annak a közösségnek az alkotó megkülönböztetési alól, amelynek része, s amely ilyen módon meghatározza az én lehetőségeit, de olyan gyakorlatokat mutat fel, amelyek a mindennapi élet praxisaiban mégiscsak átgyúrnák, átalakítják ezeket a struktúrákat anélkül, hogy tagadnák őket.

3. Marc Augé 1992-es *Nem helyek: bevezetés a szürmodernitás antropológiájába* című könyvében a „nem-hely” egészen más értelemben része a városi térnek. Nem *passage*, azaz még átmeneti értelemben, kairoz-szerű emlékezetként sem hordozza az önazonosság lehetőségét.

²⁰ Uo. 130.

²¹ Uo.

²² Uo. 128-129.

„Ha egy helyet mint önazonosat, mint viszonyban állót és történetit definiálhatunk, akkor egy olyan tér, amely nem definiálható sem önazonosként, sem viszonyokban állóként, sem történetiként, egy nem-helyet határoz meg.”²³

A Marc Augé által nem-helyeknek nevezett pseudo-helyek (az aluljárók, a szállodai szobák, repülőtéri várók) kívül vannak a helyek strukturális rendszerén. De nem azért, mert eltérő helyeket képeznek, mint Foucault heterotópiái, és nem is azért, mert *passage*-ként réseket ütnek a helyek rendszeren, mint Certeau tulajdonnevei, hanem a közömbösségüknel fogva: mert azonosíthatatlanok, s oly módon színterei a viszonyainknak és az életünknek, hogy ők maguk mindeközben nem lépnek viszonyba velünk: nincs emlékeztük, nem hoznak létre történelmet. A szállodai szobák konfekcióra méretezett otthonossága, a váróterem, az útkeresztveződések pszichológiailag kiszámított, de semmire nem kötelező célszerűsége, ezek a „nem-helyek” egyre fokozódó mértékben képezik életünk tereit.

Jól látható, hogy a „hely” iménti meghatározásában Augé olyan fogalmakat sorakoztat fel, amelyek – eddigi hipotézisünkkel összhangban – közeli kapcsolatban állnak az *én* természetével. A helyek identitásunk konstituens elemei. Ha a „nem helyek” e fogalmak tagadásai, akkor Augé elmélete ahhoz a kérdéshez vezet, hogy vajon mi történik az *énnel* a modern város tereiben. Ha a szelfet hagyományosan az azonossággal asszociáljuk, ha a személyt az „önazonos”, a „viszonyok középpontja”, a „történeti” fogalmaival kívánjuk megragadni, vagy éppen az emlékezés lehetőségeként definiáljuk, vajon hogyan módosul vagy bomlik meg az egyén és a polisz közötti kapcsolat a nem-helyek burjánzásának köszönhetően? A démográfusok úgy becsülik, hogy a francia forradalom idején a Föld teljes lakosságát húszmillió fő körül mozgott. Az ezredforduló körül Mexico-City lakossága az agglomerációval együtt 22,5 millió fő volt. A kétezres évek óta a történelemben először él a Föld lakosságának nagyobb része városokban, mint rurális környezetben.²⁴ Ma a városok

²³ Marc Augé (2012): *Nem helyek: bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Fordította Fáber Ágoston. Budapest, Múcsarnok Non-Profit Kft. E kulcsmondatot a definitív jelleget hangsúlyozandó a mondatot saját fordításomban közlöm (*Si un lieu peut se définir comme identitaire, relationnel et historique, un espace qui ne peut se définir ni comme identitaire, ni comme relationnel, ni comme historique définir un non-lieu*. Vö. MarcAugé, *Non-lieux – Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris, Seuil. 1992. 100.)

²⁴ David Adam (2006): Urban population to overtake country dwellers for first time. *The Guardian*. 16. June 2016. <https://www.theguardian.com/environment/2006/jun/16/internationalnews> Hozzáférés: 2019. február 17. Vö. az ENSZ honlapjának adataival: World's population increasingly urban with more than half

felmérhetetlen térségeit a mega- és gigapoliszok, a „fejlődő világban” vagy a „globális délen” a bódévárosok, a nyomor elképesztő méretű telepei foglalják el. Az egyre nagyobb méretű föld- és vízkiszajátítások, az árvíz és időjárás katasztrófák kárvallottjai egyre sivárabb épített környezetben találnak menedéket, ahol gyakran megoldhatatlan probléma az ivóvízellátás, a rendfenntartás, a munka.²⁵ E városok – amint azt Saskia Sassen hangsúlyozza – ma azok a terek ahol (szemben a kora újkori utópiával) lehetetlen a lakosság felett gyakorolt ellenőrzés.²⁶ Mindez azonban aligha hordozza az ellenállás, a kitörés (a *passage*) lehetőségét, az itt élő emberek ugyanis igen gyakran a központi kontroll alól kicsúszó, ám annál brutálisabb hatalmi tényezők, erőszakszervezetek áldozatai. Vajon képes-e az egyéni leleményesség e hatalmasra duzzadó nem-helyeket a saját egyéniség képére alakítani a maga *tagjeivel*, *grafittieivel* úgy, ahogyan Certeau-nál a bennszülöttek közössége, amely átveszi, de a gyengék ellenállásának jegyében kifacsarja, a maga izlése szerint alakítja a gyarmatosító nyelvét, vallását és szokásait?

Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az Augé által említett „nem-önazonos”, „nem-viszonyban álló”, és „történelem nélküli” terjeszkedésének vagyunk a tanúi. Mindez kérdéseket vet fel az imént elemzett metaforikus kapcsolatrendszer jövőjével kapcsolatban egy olyan korban, amelyben egyszerre fenyeget a kontrollvesztés és a digitális technikáknak köszönhető totális kontroll: milyen szelf példája lehet az a város, amely nem egyszerűen a társadalmi egyenlőtlenség vagy a kirekesztés terepe, hanem a végleges – mert integrációval nem kecsegtető – kizárások helye? Saskia Sassen nemrég emellett érvelt, hogy a centrum és periféria jellegzetes különbségeivel tagolt város napjainkban egyre inkább a rendszerből kiesett – nem marginalizáltta, hanem a gazdasági-politikai rendszerek számára láthatatlanná vált – egyének lakóhelyévé válik. De hasonló kérdések fogalmazhatók meg az ellenkező irányból is: milyen szelf metaforája lehet az a tér, amelynek prototípusa a George Hazelden által megálmodott, dél-afrikai lakópark, a Heritage Park? Egy a nyomortól mesterségesen megtisztított tér, egy kiváltságosok számára fenntartott rend, azaz luxuscikké változtatott „kozmosz” az erőszak és a reménytelenség közepette, akárcsak a hajléktalanoktól megtisztított városi tereink. Ezek a fallal elválasztott, fegyveres védelemben részesített, azaz folyamatosan tisztán tartott és bekamerázott komplexumok Sygmund

living in urban areas. <http://www.un.org/en/development/desa/news/population/world-urbanization-prospects-2014.html> Hozzáférés: 2019. február 17.

²⁵ E fejlemények alapos bemutatása Saskia Sassen könyve (2014): *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge MA, London – The Belknap Press of Harvard University Press.

²⁶ Sassen, Saskia (2017): The City: A Collective Good? *The Brown Journal of World Affairs*. Spring, 23. 2. 119-126.

Baumann szerint egy olyan modern purizmus megnyilvánulásai, amely szöges ellentétben áll a bahtyini karnevál lényegével.²⁷ A karnevál időről-időre láthatóvá teszi a világ rendjének a másik oldalát, azzal a reménnyel kecsegtetve, vagy fenyegetve, hogy ez a rend nem olyan örök és kérlelhetetlen, mint amilyennek látszik. Itt azonban a rend örök, s bár letagadja, folyamatosan látni kénytelen, amit önmagából kiszorított, amit nem tud, és többé nem is akar integrálni magába. E városi terek – ha hihetünk Marc Augé diagnózisának – elveszíteni látszanak a kapcsolatot az emberi identitással, s talán épp ez, a tér, a közösség és az egyén közötti metaforikus kapcsolat lehetőségének a felmondása a legbeszédesebb szípmotómája annak, ami a 21. századi „önmagunkkal” történik.²⁸

²⁷ Zygmunt Bauman (2000): *Liquid Modernity*. Malden, Polity Press. 91–99.

²⁸ A tanulmány megírását az NKFIH 112542-es és 116234-es, valamint 120375-ös, 125012-es és 123839-es számú kutatási projektjei támogatták.